

Amersfoort, ontstaan en oudste ruimtelijke ontwikkeling*

L.Prins

Ontstaan van de stad

De fysisch-geografische kenmerken van het gebied waarin Amersfoort is ontstaan, zijn als volgt te typeren. De plaats van vestiging ligt in de Gelderse Vallei, juist ten oosten van de Utrechtse Heuvelrug. De vallei ligt als een laagte tussen deze rug en de Veluwe. In deze laagte hebben zich veenpakketten ontwikkeld, die gedeeltelijk met dekzand overstuift zijn. Aan de rand van de Veluwe ontspringen een aantal beken die westwaarts stromen en zich vervolgens verenigen tot één waterloop, die tussen de heuvelrug en enkele natuurlijke verhogingen door via Eemland naar de Zuiderzee stroomt. De hiervoor genoemde opduikingen kennen in een aantal gevallen, waar sprake is van de ligging bij een beek, een prehistorische bewoning. Voor het overige geldt het (veen)gebied tot ca. de 12e eeuw als betrekkelijk woest en ontoegankelijk. Dit in tegenstelling tot de rand van de aangrenzende Utrechtse Heuvelrug waar bijvoorbeeld Leusden, het tegenwoordige Oud-Leusden, in een oorkonde uit het jaar 777 wordt genoemd.

In 1028 worden de tienden van akkerland te "Amersfoirde" genoemd. Dit is de oudste vermelding van de nederzetting. In het begin van de 12e eeuw blijkt de ontginning van het veengebied in de Gelderse Vallei ter hand te zijn genomen: in 1132 wordt schout Hendrik van Amersfoort beleend met de rechten over nieuwe gronden te Hoevelaken. De kerk van het genoemde Leusden wordt echter de parochiekerk voor dit nieuw bewoonde gebied en niet die van het dichterbij gelegen Amersfoort, hetgeen de nog onbelangrijke positie van die nederzetting op dat moment aangeeft.

Voor de 13e eeuw wijzen een aantal feiten op het toegenomen belang van Amersfoort, zoals de vermelding van een bisschoppelijke hof (1203), de verlening van stadsrechten (1259), de aanwezigheid van een vorm van verdediging rond de nederzetting en de verheffing van de oorspronkelijk bisschoppelijke kapel St. Joris tot parochiekerk. De ontwikkeling tot een nederzetting met een stedelijk karakter hangt vermoedelijk samen met de ontginning en occupatie van de Gelderse Vallei. Het ontstaan van nieuwe landbouwgronden ten oosten van Amersfoort maakt de instelling van een hof verklaarbaar. De

verheffing tot stad en de kerkelijke verzelfstandiging mogen worden opgevat als pogingen de plaats een centrumfunctie voor het gebied te geven, de omgeving aan zich te binden en de Stichtse invloed in de streek veilig te stellen. Dit laatste is overigens niet helemaal gelukt, Hoevelaken is later Gelders geworden.

Ontwikkeling van de ruimtelijke structuur in hoofdlijn

De ontwikkeling van een stedelijke nederzetting op deze plaats valt te verklaren uit een aantal kwaliteiten die daaraan verbonden zijn. Eén daarvan is de voorde, de oversteekplaats van de rivier, benoorden het punt waar verscheidene beken zich aaneenvoegen. Deze kwaliteit wordt actueel als ten oosten van de voorde een achterland ontstaat dat verbinding behoeft met reeds bewoonde gebieden in het Sticht. Voordien was de voorde hooguit van lokaal belang voor pré-stedelijke bewoningspunten zoals de gehuchten Ham en Liendert ten noordoosten van de stad. Een tweede kwaliteit die een rol kan hebben gespeeld is het feit dat de Eem ("Amer" is vermoedelijk een lokale benaming) vanaf de Zuiderzee tot Amersfoort bevaarbaar was, een kenmerk dat zich ogenschijnlijk moeilijk laat verenigen met de voorde-functie, maar zich tot een een wat meer stroomafwaarts gelegen punt zal hebben beperkt.

De vroegere loop van de rivier door de stad was vermoedelijk als volgt: het tracé van de huidige Zuidsingel in oostelijk richting, de Weverssingel en het Havik. Vanaf dat punt boog deze in noordelijke richting af. Waarom het tracé als volgt liep en niet via Korte en Lange Gracht stoelt op het "kunstmatig" aandoende karakter van deze grachten en op de oude vermelding "Havikerbeek" voor het tracé via de stadssingels.

De voorde wordt verondersteld oorspronkelijk te hebben gelegen ter plaatse waar de Bloemendalsestraat, de verbinding met het hiervoor genoemde Ham en Liendert, het Havik kruist. Aanvankelijk heeft de Bloemendalsestraat doorgelopen tot aan de Hof, dit oude beloop is in de verkaveling van het bouwblok tussen Hof en Havik op het kadastrale minuutplan nog te herkennen. Recentelijk is echter gesuggereerd dat de Bloemendalsestraat

*Dit artikel is een samenvatting van het historisch-geografisch onderzoek naar het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, dat is uitgevoerd ten behoeve van de Toelichting op het voorstel tot aanwijzing van Amersfoort tot beschermd stadsgezicht. De figuren 1, 2 en 3 zijn uit deze Toelichting overgenomen.

Figuur 1. Overzichtskaat van de binnenstad van Amersfoort met verwijzingen naar onderstaande straatnamen.

- 1. Zuidsingel 2. Weverssingel 3. 't Zand 4. Havik 5. Spui 6. Korte Gracht 7. Lange Gracht 8. Bloemendalsestraat 9. Hof
- 10. Langestraat 11. Lavendelstraat 12. Vijver 13. Groenmarkt 14. Muurhuizen 15. L. Vrouwestraat 16. Scherbierstraat
- 17. Utrechtsestraat 18. Arnhemsestraat 19. Kamp A St. Joriskerk

oorspronkelijk verbonden is geweest met de as Lieve Vrouwestraat-Scherbierstraat, die mogelijk onderdeel hebben gevormd van een interlokale route.

Vanaf de 12e eeuw wordt de Gelderse Vallei ontgonnen en raakt deze bewoond. In dezelfde tijd ontstaat een handelsroute door de nederzetting naar dat gebied, namelijk de Langestraat, waardoor een nieuwe oversteekplaats van de rivier tot stand komt. De Langestraat heeft de Bloemendalsestraat in belang overvleugeld. Laatstgenoemde wordt blijkbaar van zo weinig belang geacht dat bij intensivering van de bebouwing in de stad de verbinding met de Hof wordt opgeheven. Het beloop van de Bloemendalsestraat en Langestraat in de stad blijkt te zijn beïnvloed door in het terrein aanwezige hoogteverschillen (zie figuur 2).

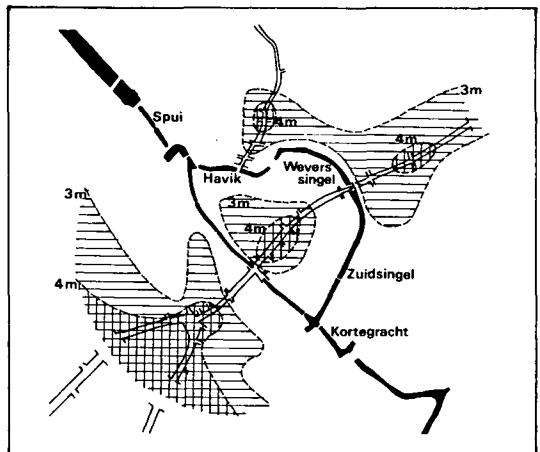
Invulling van de ruimtelijke structuur

De oudst bekende begrenzing van de stad door een verdedigingsstelsel, zoals te zien is op de kaart van Jacob van Deventer (zie voorplaat), wordt gemarkeerd door de huidige binnensingelgrachten, inclusief het tussen 1630 en 1640 gedempte deel dat nu de naam Het Zand draagt. Aan de binnenzijde van deze gracht heeft aanvankelijk een aarden

wal gelegen die rond 1300 vervangen is door een stenen muur. De stad wordt binnen deze ring door de assen Lange/Korte Gracht en Langestraat in vier deelgebieden opgesplitst.

Het historisch gezien belangrijkste kwart wordt begrensd door Lange Gracht, Langestraat, Havik en Weverssingel. In dit stadsdeel bevond zich de bisschoppelijke hof, dat niet

Figuur 2. Hoogtelijnen in de binnenstad.

gezocht dient te worden op het plein van die naam, maar ten oosten van de St. Joris. Enkele van de huidige straten rond de kerk zijn van oorsprong grachten geweest. Dit geldt voor de Lavendelstraat, blijkens archeologisch onderzoek, en ook de straatnaam Vijver is in dit verband illustratief. De oorspronkelijke structuur is in verband met latere ruimtelijke veranderingen moeilijk te reconstrueren: van ca. 1337 tot de Reformatie is het gebied ten oosten van de St. Joris een immuniteit; bij een herinrichting nadien wordt de Groenmarkt gevormd. De regionale marktfunctie heeft zich aanvankelijk langs het Havik en op het Hof afgespeeld. Dit plein is opvallend rechthoekig van vorm vergeleken met overige verkavelingen rond de St. Joris. Mogelijk heeft een herinrichting van deze ruimte plaats gevonden met de bouw van een raadhuis in 1536.

In de overige "drie kwarten" van het stadsgebied is de structuur veel eenvoudiger. De straten vormen hier vrijwel steeds de verbinding tussen de beide elkaar kruisende hoofdas-

sen en de stadswal, waarbij de huidige straat Muurhuizen opgevat mag worden als het pad dat oorspronkelijk aan de binnenzijde langs de muur liep. Een pré-stedelijke lijn vormt misschien de Lieve Vrouwestraat-Scherbierstraat, die op oude stadsplattegronden buiten de stad een vervolg vindt in een verkavelingslijn.

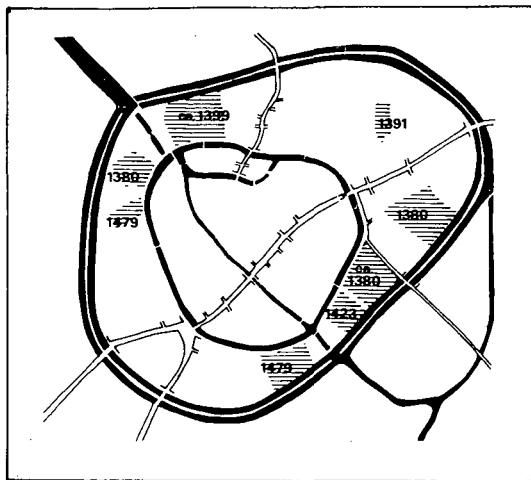
Vóór de stadsuitleg van 1380/1450 wordt aan noordzijde van de stad een gebied buiten de omwalling meer bij de stad betrokken door het graven van het Spui en een deel van de Eem. Het oude tracé lag enkele tientallen meters ten oosten daarvan. De reden voor deze verandering lijkt niet erg duidelijk: de verbinding tussen Eem en Lange Gracht is door een knik in het beloop voor de scheepvaart minder aantrekkelijk geworden. Het terrein waar het Spui gegraven is was voordien al bebouwd of als cultuurland in gebruik, getuige de verkaveling aan beide zijden van het Spui. De schuine hoek die de verkaveling met de kaden langs de waterloop maakt is nog heden ten dage in de ligging van de huizen aldaar terug te vinden.

Van 1380-1450 wordt gewerkt aan de verdedigingswerken van de forse stadsvergroting. Tot ver in de 19e eeuw vinden de ruimtelijke ontwikkelingen binnen de stad van deze omvang plaats. Verscheidene benamingen in de uitleg (Teut, Pothof, Kamp) zijn van pré-stedelijke oorsprong.

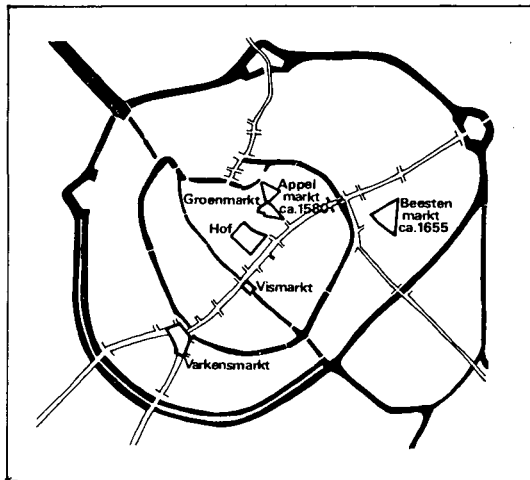
De aanzienlijke terreinwinst is niet gelijkmatig rond de stad verdeeld. Met name aan zuidoostelijke zijde is deze beperkt gebleven, wellicht door de vochtige terreingesteldheid van de gronden aan weerszijden van de Heiligenbergerbeek en het derhalve ontbreken van voorstedelijke bebouwing ter plaatse.

De bij het middeleeuwse stadsdeel genoemde hoofdasen zijn in de nieuwe uitleg doorgetrokken. De Langestraat, met als "verlengde" de Utrechtse-, Arnhemsestraat en Kamp, vormt een onderdeel van een belangrijke landverbinding tussen west en oost Nederland en manifesteert zich als meest dominant element in de stadsplattegrond. De zoëven genoemde Arnhemsestraat, althans het verlengde daarvan, wordt op de eerste militaire-topografische kaart aangeduid als Wijkerweg. Gesuggereerd is wel dat de middeleeuwse handelsstad Tiel via deze route, over Wijk bij Duurstede en Amersfoort, haar verhandelde goederen liet vervoeren.

Voor het overige is er in de uitleg sprake van een zeer ruim opgezet stratenpatroon, waarbij niet van een bepaalde systematiek sprake is. In verschillende gevallen zal het beloop van straten beïnvloed zijn door pré-

Figuur 3. Kloosterterreinen in de stadsuitbreiding van 1380.

Figuur 4. Marktpleinen omstreeks 1650.

stedelijke bewoning. De geringe bebouwingsdichtheid wordt ondermeer op de stadsplattegrond van Blaeu aangegeven, verscheidene boerebedrijven blijken zich dan (ca. 1640) nog in dit stadsdeel op de houden.

Het verschil in dichtheid van het stratenpatroon in het middeleeuwse stadsdeel en de uitleg is echter tot op heden merkbaar gebleven. De verscheidene kloosters die in de 14e en 15e eeuw in de stad ontstaan, zijn alle in de uitleg gelegen, vooral aan de zuidoostzijde daarvan (zie figuur 3). Na de Reformatie, als de kloosters worden opgeheven, blijft dit stadsdeel qua inrichting en bebouwing gekenmerkt door een grootschalig gebruik

(militaire gebouwen, school, ziekenhuis en dergelijke functies). In de uitleg zijn tevens een aantal marktterreinen gevormd. Opvallend is de ligging van deze en de bestaande terreinen in de directe nabijheid van de belangrijkste transportroute, de Langestraat (zie figuur 4).

Een gevolg van de uitleg voor de middeleeuwse stad is de bouw van huizen aan de toen overbodig geworden stadsmuur, de Muurhuizen. Uiteindelijk is hier een vrijwel gesloten gevelwand ontstaan, waardoor als in geen andere Nederlandse stad de beslotenheid van het middeleeuwse stadsdeel en de ruimtelijke scheiding tussen dit stadsdeel en de uitleg aanwezig is.

Literatuur

- BEURDEN, A.F. van (1924), Het Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis. Amersfoort.
 BRONGERS, J.A. en W. van der LENT (1981), Het ontstaan van Amersfoort. *FleHITE* 13, 4, pp. 64-78.
 DAM VAN ISSELT, W.E. van (1941), Een partiële lijst van hoogstaangeslagenen te Amersfoort anno 1426. *De Nederlandse Leeuw*, 59, pp. 184-193.
 HALBERTSMA, H. (1959), Zeven eeuwen Amersfoort. Amersfoort.
 HERKS, J.J. (1967), De geschiedenis van de Amersfoortse tabak. Den Haag.
 HOVY, J. (1962), De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen, 1259-1544. *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1962, pp. 27-70.
 HOVY, J. (1969), De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259. *Spiegel der Historie*, 4, pp. 1-48.
 HOVY, J. (1975), Amersfoort in prent. Zaltbommel.
 ITERSON, W. van (1951), Huur tot den eersten brande toe te Amersfoort. *Jaarboek Oud-Utrecht*, pp. 101-121.
 KEMPERINK, J.H.P. (1957), De heksenprocessen te Amersfoort op het einde der 16e eeuw. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 70, pp. 218-230.
 KLAASSEN, L.H., D.H. van DONGEN FORMAN, en L.M. KOYCK (1949), Hoofdlijnen van de sociaal-economische ontwikkeling der gemeente Amersfoort, 1900-1970. Leiden.
 LEEUW, J. van der (1894), De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort. Amersfoort.
 LEEUW, J. van der (1898), Het gesticht De Armen de Poth te Amersfoort. Amersfoort.
 LEYDEN, Fr. (1941), Over het ontstaan van Amersfoort. *Geografisch Tijdschrift*, pp. 610-624.
 REGELINK, Z. (1941), Het ontstaan van Amersfoort. *Geografisch Tijdschrift*, pp. 453-465.
 RENAUD, J.G.N. en G. van der MARK (1959)(1960), Middeleeuws Amersfoort, enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen. *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 12, pp. 194-226, 13, pp. 65-66.
 ROOTSELAAR, W.F.N. van (1897-1898), Amersfoort, geschiedkundige bijzonderheden. Amersfoort, 2 din.
 ROOTSELAAR, W.F.N. van (1898-1899), Amersfoort, sprokkelingen. Amersfoort, 2 din.
 SNELLER, Z.W. (1926)(1927), De opkomst der Nederlandse katoenindustrie. *Bijdragen v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 4, pp. 237-274, 5, pp. 101-113.